

BODNÁR LAJOS

Egy mezőségi székely, Kovács Albert liberális teológus és politikus életútja

ABSTRACT

The life and work of Hungarian protestant theologians is not the most well researched themes of systematic theology and ecclesiastical history. It is also true for one of the most significant Hungarian liberal theologians, Albert Kovács who was a professor of Practical Theology at Reformed Theological Seminary in Budapest and a prominent member of the Hungarian parliament after the Agreement of 1867. The aim of my research is to disclose that obscurity mentioned, at least in part. The current article does not seek to explore his theology and political career as I had already published on these themes, however, it intends to sketch out briefly the most significant events of his life (his ancestry, childhood, studies and family life) that had exerted an influence on his theological thinking and of course, life. I chose a positivist narrative to present these for the reader. The primer sources, which have been uncovered, throw light on really exciting and unexpected issues of his life. Needless to say, some aspects of his life still await for further research as well as the application of various theological and historical methodologies. In sum, the study draws attention to a professor of Practical Theology whose works inspired such prominent persons as bishops Béla Kenessey and László Ravasz. This study, therefore, provides some valuable pieces of information to the history and theology of Protestantism in Hungary during the age of Dualism.

Keywords: liberal theology, dualism, Albert Kovács, Mór Ballagi, Pál Török, C. W. Opzoomer, J. J. van Oosterzee, Utrecht, Göttingen, Budapest

A 19. század magyar protestáns teológusainak élete nem tartozik a legkutatottabb témák közé. A liberális irányzathoz tartozók közül a magyarországi liberális teológia nagy öregjének, Ballagi Mórnak az életével és munkásságával kapcsolatosan többek között Szóts Farkas,¹ Csekey Sándor² és Kovács Ábrahám³ végzett kutatásokat, a nagyenyedi teológiai tanár Kovács Ödön életrajzát Antal József írta meg,⁴ Szeremlei Sámuel diószegi és hódmezővásárhelyi lelkészről Böszörményi Ede tollából maradt fenn két mű,⁵ Székács József evangélikus püspök életével kapcsolatosan is több munka látott napvilágot.⁶ A debreceni új ortodoxia vezéregyéniségének, Balogh Ferencnek az élettörténetét Ötvös László dolgozta fel,⁷ a közvetítőként induló, majd az újortodoxiához csatlakozó id. Révész Imre

életrajzát pedig unokája, ifj. Révész Imre írta meg.⁸ A kor további kiemelkedő teológiai személyiségeivel csak alig vagy egyáltalán nem foglalkozott a tudományos világ. Ez utóbbi kategóriába tartozik Kovács Albert református teológiai tanár, országgyűlési képviselő is, akit halála után néhány évvel szinte már el is feledtek.⁹ 1950-ben Sente Péter tett kísérletet emlékének a megőrzésére és munkásságának újraértékelésére, amikor egyháztörténeti tárgyú, második lelkészképzés vizsgadolgozatában Kovács Albert életét és munkásságát kísérelte meg összefoglalni és bemutatni.¹⁰ 1955-ben a Teológiai Akadémia centenáriuma, majd 2005-ben az intézet fennállásának 150. évfordulójára elkészült tanulmánykötetek a Protestáns Egylet, illetve a gyakorlati teológiai tanszék kapcsán említik meg Kovácsot, valamint a tanári kar bemutatásánál is szentelnek neki néhány oldalt.¹¹ A kutatás jelen fázisában nincs tudomásunk más műről (a lexikonokat kivéve), amely ezzel a témával foglalkozna. Jelen tanulmány tehát az eddigi csekély kutatást kívánja továbbvinni, és ily módon a 19. század egyház- és teológiatörténetében meglévő új egy kis részét kitölteni. Elsődleges forrásként a Budapest Főváros Levéltára és a Ráday Levéltár iratai, a Ráday Könyvtár kéziratárában található kéziratok naplók és visszaemlékezések, valamint korabeli újságcikkek, tanulmányok lettek felhasználva, a másodlagos források között a nekrológok, folyóiratokban később megjelent, részben vagy egészben monografikus művek és a fent említett Sente-féle tanulmány szerepelnek. A felsoroltakon kívül felhasználásra kerültek még különféle címtárak, az Országgyűlési Almanach vonatkozó kötetei, ezenkívül különféle lexikonok és lexikonszerű kiadványok. Az elsődleges forrásokból vett idézetek korabeli ortográfiával jelennek meg a tanulmányban, ami eltérhet a mai helyesírástól.

A Kovács Albert életével kapcsolatos publikációk csekély számára való tekintettel mielőtt elemző mélyfúrásokat végeznénk, jelen tanulmányban pozitivistá narratíva keretében kívánom bemutatni származását, gyermekkorát, tanulmányait és magánéletét. Csak ezután kerülhet sor arra, hogy különféle módszerekkel és fókuszpontokkal kísérletet tegyünk Kovács életének elemzésére: a naplóelemzés, pszichohistória elemzés és hálózatelemzés módszerével próbáljuk megközelíteni és megismerni életét és cselekedeteinek mozgatórugóit.¹²

1. Felmenői

Kovács Albert székely származású, édesapja révén a timafalvi és székelykeresztúri előnevet viselő nemes Kovács familia leszármazottja, amelynek első ismert őse Kovács János, aki 1607. április 17-én Rákóczi Zsigmond fejedelemtől nyert nemes-

1 SZÓTS: Ballagi Mór.

2 CSEKEY: Ballagi Mór.

3 KOVÁCS: Ballagi és a Skót Misszió.

4 ANTAL: Kovács Ödön.

5 BÖSZÖRMÉNYI: Szeremlei rejtett arca; uő: Szeremlei élete.

6 GYÖRY: Székács József; ZSILINSZKY: Székács József; Székács-emlékkönyv; PATAY: Székács József; SZELI: Székács József; ELEK: Székács József; KERTÉSZ: Székács visszaemlékezései.

7 ÖTVÖS: Balogh Ferenc életműve.

8 RÉVÉSZ: Révész Imre élete.

9 KÖRÖSI: Kovács Albert emlékezete; PRUZSINSZKY: Múltról a jelennek; Röviden említi még nevét és elért eredményeit BENEDEK: Elnöki megnyitó.

10 SZENTE: Kovács Albert élete.

11 BUCSAY: A Protestáns Egylet kora, 50–92; BODONHELYI, J.–LADÁNYI, S.: Gyakorlati Teológiai Tanszék, 253; CSÁJ: Tanárok, 401–406.

12 Az elemzések elkészítése a jövő feladata, és külön tanulmányként kerülnek majd publikálásra.

levelet¹³. Pálmay József szerint a család a 18. század közepén oszlott ketté: Kovács Albert dédszülei, Kovács János és felesége Bán Erzsébet Mezőbándra¹⁴ költöztek, ahonnan a leszármazottak a szélrózsa minden irányába szétszóródtak, míg a család másik ága Székelykeresztúron maradt. Kovács Albert nagyapja, Mihály a Mezőbándra költözött János negyedik fia. Felesége – Albert nagyanyja – neve Pálmay József előtt ismeretlen. Az ő ötödik gyermekük – négy leány (Zsuzsanna, Júlia, Eszter és Klára) után az első fiú – volt az 1814-ben született Kovács János, akinek Kovács Máriával¹⁵ való házasságából a nyolc gyermek¹⁶ közül elsőként 1838. augusztus 8-án megszületett Albert.¹⁷ Az édesapa ügyvédi oklevél birtokában 1848 előtt Marosderékszék bírójává, a szabadságharc alatt pedig előbb a vár parancsnoka, majd a vésztörvényszék elnöke volt Marosvásárhelyen. Ennek következményeképpen a Bach-korszakban súlyos sarcot kellett fizetnie, ami anyagi helyzetét nagyon megnehezítette: fele birtokától meg kellett válnia.¹⁸ 1861-ben ismét derékszékibíró, ám lemond, és 1866-ban bekövetkezett haláláig visszavonul birtokára.¹⁹ Közéleti pályafutása mellett az egyházban végzett szolgálata is jelentős: előbb csak presbitere, később főgondnoka lesz a mezőbándi református egyházközségnek. Ilyen minőségben „az egyházi és iskolai ügyeket szívében viselte”²⁰, és a helybeli oktatás helyzetének felemelésén lelkesen munkálkodott. Maga Kovács Albert élete végén így emlékezett vissza édesapjára:

„[...] egy igen eszes, tanult és nyugodt lelkű táblabíró. Alkotmányos időkben megyei törvényszéki bíró volt, a forradalom alatt egy ideig marosvásárhelyi várparancsnok, azután a vérbíró elnöke. A vásárhelyi várat számadás nélkül vette át és adta át; milliókat érő vagyont fordult meg ott a kezén, de abból az ő kezéhez egy fillért érő se ragadott. Becsületessége, igazságossága most is hagyományként él a vidéken; a Bach-korszak alatt a peres felek épp úgy jártak a házához ítéletért, mintha ő lett volna a rendes bíró, s mindig meg is nyugodtak ítéletében. A forradalom után kiment kis birtokára gazdálkodni. Ez eredetileg is szerény birtok volt, s még ennek is egyrészt, a rávetett súlyos hadisarc miatt gyorsan és olcsón el kellett adnia. Hat fiút tanítottatott súlyos önfeláldozással [...]”²¹.

13 PÁLMAY: Udvarhely vármegye nemes családjai, 142.

14 Ma Band, Maros megye, Románia; a községközpont rangú település Marosvásárhelytől 22 km-re NyÉNy irányban fekszik.

15 Pálmay József a „mezőbándi” predikátumot használja Kovács Mária esetében, ám a Maros-Torda vm. nemes családjait bemutató könyvében már nem található mezőbándi Kovács család, így Kovács Albert anyai ági felmenőivel kapcsolatosan mélyrehatóbb kutatás szükséges. vö. PÁLMAY: Marostorda vármegye nemes családjai.

16 Pálmay József csupán hét nevet említ: Albert (*1838), Amália (*1840), Ödön (*1844), Gyula (*1846), Róza (*1848), Bálint (*1854), János (*1856), Antal József viszont egy nyolcadik gyermekről is tud, Ádámról, aki fiatalon elhalt. ANTAL: Kovács Ödön, 8.

17 Az Országgyűlési Almanachok Mezőmánd néven nevezik Kovács Albert születési helyét, ám ez nyilvánvalóan téves adat, ilyen nevű helység tudtommal nem létezett.

18 SZINNYEI: Magyar írók 6, 1188.

19 PÁLMAY: Udvarhely vármegye nemes családjai, 142.

20 ANTAL: Kovács Ödön, 8.

21 Kovács Albert, in: *Budapesti Hírlap*, 1. A cikk szerint az idézet Kovács Albert hátrahagyott önéletrajzából származik; a kutatás jelen fázisában ennek az írásnak nem találtuk nyomát, sem utalást rá más forrásokban. Ezek ismeretében valószínű, hogy az önéletrajz nem maradt fenn, ugyanakkor az a lehetőség sem kizárható, hogy csak afféle (újság)írói fogásként lett a közölt adatok forrásául egy hátrahagyott önéletrajz megnevezve.

Nyilvánvalóan ez a „súlyos önfeláldozás” is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 52 éves korban elmenjen a minden élők útján. 1866-ban, az édesapa halálakor a gyermekek közül csak Albert volt nagykorú és munkahellyel rendelkező.

2. Gyermekkora

Kovács Albert gyermekkoráról szinte semmit sem tudunk. A családjához – szüleihez, nagyszüleihez – köthető a vallással való első találkozása, ám a források szinte teljes hiánya miatt nem határozható meg pontosan, hogy milyen mértékben befolyásolta őt elődeinek a hite és vallásgyakorlása. Mindössze egy félmondatos utalással találkozunk a liberális teológia létrejöttéről írt esszé szerű cikkében, ahol így vall: „Mi is a hagyományos hit levegőjében nőttünk fel, a galileai mester csodás alakja egykor szent borzalommal és imádatlaltal töltött el, de majd az élet kiméretlen kezekkel tépte szét a csodák nimbuszát.”²² Az bizonyosnak látszik az idézet alapján, hogy a „hagyományos hit” volt a család öröksége, amit gyermekeiknek – így Albertnek is – továbbadtak; bár a „szent borzalom és imádat” kettős megjelölés nem világít rá, hogy ez a hit kizárólag a csodák mesészerű „fogyasztásából” fakadt-e, vagy az Isten szeretetébe, gondviselésébe és hatalmába vetett és mélyen megélt hitről van-e szó. A „csodák nimbusza” kifejezés nem feltétlenül lehet mérvadó e kérdésre válaszként, mivel amellet, hogy valóságosan írhatja le a család hitét – tehát azt, hogy a család „csodaváró”, „csodákból élő” volt –, ez a kifejezés az „okos”, a „képzett” felnőtt embernek az „együgyű” gyermeki, csodákon alapuló hitet lenéző megnyilvánulása is lehet.

Bár a kutatás jelen fázisában nem rendelkezünk semmilyen konkrét adattal, édesapjuk vehemens hozzáállása miatt valószínűsíthető, hogy Kovács Albert és idősebb testvérei is a helybeli óvodában és iskolában kezdték tanulmányaikat. A kisebb testvérek viszont már nem részesülhettek a helybeli óvodai oktatásban, mivel az néhány év működés után megszűnt.²³ Ugyancsak jelentős szerepet játszhatott a gyermekek lelki-szellemi nevelésében a gyülekezet lelkipásztora (1843–1866), Agyagási Lajos, egy „képzett, szónoki képességekkel rendelkező ember [...], aki azonban beleesett sok kortársa bűnébe. A lelkipásztori szolgálatot nem végezte teljes komolysággal s mivel az így nem kötötte le idejét és energiáját, ivásra adta magát.”²⁴ Ez a „lelkészkep” minden bizonnyal nagyban hozzájárult ahhoz, hogy később úgy Albert, mint Ödön az egyházi élet megújításán fáradozzanak, és teológiai tanárként a következő lelkésznevezéseket a szerintük helyes elvek szerint neveljék. Gyermekkorban nyerte tehát el Kovács Albert az egyházhoz való buzgó ragaszkodást, az egyházépítő késztetést, és az ugyancsak gyermekkorban tapasztalt negatív példa, a helybeli lelkipásztor méltatlan viselkedése korán felnyithatta a szemét, hogy a hanyatló egyházi helyzetet észrevegye, és indíttatást nyerjen e

22 KOVÁCS: Hogy állott elő az új hit, 117.

23 Az óvoda működésének pontos időkerete ismeretlen, 1844-ben épült fel, 1849-ben viszont már nem működött. Vö. ANTAL: Kovács Ödön, 8.

24 I. m., 9.

hanyatlást megállítani, sőt visszafordítani. Ezek a személyek és a hozzájuk köthető élmények tehát együttesen szabhatták meg az egyházban és az egyházzért való későbbi munkálkodása irányát.

3. Tanulmányai

A szülőfalu után Kovács Albert tanulmányainak következő helyszíne a marosvásárhelyi kollégium lett,²⁵ amelynek olyan jeles személyiségek voltak a tanárai a 19. század első felében, mint Antal János, Köteles Sámuel és Bolyai Farkas.²⁶ Kovács Albert vásárhelyi tanulmányainak kezdetén Bolyai még tanított az intézetben (1851-es nyugdíjazásáig),²⁷ az abszolútizmus éveiben viszont a korábbi képzett és hírneves tanárok helyére mások kerültek: Szász István történelmet és latint, Bodola Sámuel bibliamagyarázatot, hittant és homiletikát, Mentovich Ferenc matematikát, Szabó Samu földrajzot, Urr György görög nyelvet, Bodola Dénes természetrajzot, Péterfi Károly rajzot, Göllner Nándor pedig német nyelvet oktatott. Rajtuk kívül Szász Béla, Kertész József, Hegedűs János és Ilyés Bálint tanítottak még ez időben az intézetben.²⁸ A felsorolt tanárok közül a földrajzot oktató Szabó Samut név szerint is említi Kovács Németországi útinaplójában Ballagi Mórral való találkozása kapcsán, mégpedig – a többi vásárhelyi és enyedi tanárral szembeállítva – mint pozitív példát, akit érdekel tanítványainak sorsa:

„Ballagi tudta, hogy az Utrechti stipendiumot két Erdélyi fiu nyerte meg, s örvendett, hogy színről színre lát. – Fogadni mernék nagyban, hogy a Vásárhelyi és Enyedi tanárok nem tudják mindnyájan, pedig azon iskoláknak vagyunk növénydekei. Ugy tetszik nekem, hogy az Erdélyi tanároknak igen kevés érdekeltég van a közügyek, és az egyes ifjak sorsa iránt. – Tisztelet a kivételeknek, – azomban kevés Szabó Samut lehet találni. –”²⁹

A fent említett naplóbemjegyzésből megtudhatjuk, hogy kevés kivételtől eltekintve a tanárok nem érdeklődtek tanítványaik iránt, és ez a személytelenség negatív élményként maradhatott meg nemcsak Albertben, hanem más diákokban is. Mivel erre az időszakra vonatkozóan sem áll túl sok adat a rendelkezésünkre, csak sejthetjük, milyen impulzusokat nyerhetett Marosvásárhelyen. Antal József idézett művében így fogalmaz:

„Az ifjúság lelki élete is silány képet mutat. Racionalista tanároktól racionalista nevelésben részesültek. Komoly lelki életnek nyomát sem találjuk. [...] Ez volt a helyzet közvetlen a forradalom előtt. Az ötvenes évek se hoztak elmélyülést, sőt még világiasabban folyt a nevelés.”³⁰

25 A kollégium történetét KONCZ: A marosvásárhelyi Kollégium, dolgozta fel kimerítő részletességgel.

26 POKOLY: Az erdélyi református egyház története 3, 165.

27 SZINNYEI: Magyar írók 1, 1201.

28 ANTAL: Kovács Ödön, 9.

29 KOVÁCS: Németországi útinapló, 13.

30 I. m., 10.

A racionalizmus eszmerendszerével való találkozás tehát már itt, a vásárhelyi kollégiumban a „modern theologia” eszmerendszeréhez való csatlakozást készíthette elő, hiszen a racionalizmus észimádatát a liberalizmus is átvette. Ahogyan Koncz Sándor fogalmaz: „A liberalizmusban [...] igazában véve a racionalizmus érvényesül módszeresen.”³¹ Kovács Ábrahám viszont arra mutat rá, hogy a liberális teológiai gondolkodás – bár sokban hasonlít a racionalistához – alapvetően különbözik is attól, mivel a dogmáknak a megőrzése – még ha csak formálisan is – túlmutat a racionalizmus mindent megtagadó álláspontján.³²

Marosvásárhely után az enyedi Bethlen Kollégium³³ diákja lett Kovács Albert, ahol teológiai tanulmányokat folytatott 1857–1861 között. E döntésének hátterét a kutatás jelen fázisában nem ismerjük, csupán feltételezhetjük, hogy Antal Józsefnek Kovács Ödönről tett megállapítása Albertre is érvényes: „Nem voltak olyan anyagi helyzetben, hogy kedvük szerint választhattak volna pályát. [...] Neki tehát a kényszerítő körülmények hatására könnyű volt a döntés. Ment azon az úton, amelyen a szegénysorsú tanulók százai, ezrei mentek.”³⁴ Míg a kollégium elemi és gimnaziális osztályai (ez utóbbiakat ugyan B. Wohlgemuth kormányzó-tábornok betiltotta) Nagyenyed városának a szabadságharcban való pusztulása következtében igen szerény keretek között, de továbbra is Enyeden működtek,³⁵ addig a teológiai oktatás 1854-től kezdve Kolozsvárra került ideiglenesen.³⁶ Érdekes egybeesés, hogy épp abban az évben, melyben Kovács Albert befejezte itteni tanulmányait (1861-ről van szó), a főkonzisztórium és a sepsiszentgyörgyi közzsinat határozatot hozott az intézet Enyedre való visszahelyezéséről,³⁷ ami végül a következő évben, 1862-ben történt meg. Ez évek alatt Bodola Sámuel, Mihályi Károly, Nagy Ferenc, Nagy Péter, Gáspár János, Jancsó József, Hegedűs János és Décsi Károly tanították.³⁸ Nagy Károlyt idézve Tavasz Sándor azt írja Kovács Albert öccse, Kovács Ödön enyedi tanárságának kezdetéről, hogy „a száraz, betüregő orthodoxy a s rideg, sekélyes vulgáris racionalizmus hajlékába bevonult vele a modern theologia üde levegője”³⁹ – tehát 1869 előtt nem beszélhetünk liberális teológiáról, hanem csak a racionalista és ortodox eszméket képviselő tanárokról az enyedi kollégiumban. Az előbbi Hegedűs János, az egyháztörténelem, egyházjog és dogmatika tanára személyesítette meg,⁴⁰ az utóbbi pedig Décsi Károly, aki a bibliai tudományokat, ó- és újszövetségi exegézist és a héber nyelvet oktatta.⁴¹

31 KONCZ: Hit és vallás, 72.

32 KOVÁCS: Hitvédelem, 122.

33 A kollégium történetéről I. P. SZATHMÁRY: A Bethlen-főtanoda; A Bethlen-Kollégium legújabb története; VÁRÓ: Bethlen kollégiuma; VITA: A Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései; TRÓCSÁNYI: A nagyenyedi kollégium történetéhez; JAKÓ–JUHÁSZ: Nagyenyedi diákok; KRIZBAL: Ha az Isten velünk; UŐ: Bethlen Gábor Kollégium; KAPTÁNY-HORVÁTH: A nagyenyedi főnixmadár.

34 ANTAL: Kovács Ödön, 10.

35 P. SZATHMÁRY: A Bethlen-főtanoda, 320–322.

36 I. m., 324.

37 POKOLY: Az erdélyi református egyház története 3, 211.

38 P. SZATHMÁRY: A Bethlen-főtanoda, 352.

39 TAVASZY: A teológiai irányok ártékelése, 21.

40 A Bethlen-Kollégium legújabb története, 105–106.

41 I. m., 107–108.

Teológiai tanulmányait befejezve Kovács Albert Kolozsváron maradt a református gimnáziumban, ahol classis praeceptor (gimnáziumi köztanítói) és contrascrib (diákfelügyelői) állást töltött be két éven keresztül.⁴² A latin nyelv és a matematika oktatása volt rábízva.⁴³ A kutatás jelen fázisában életének erről az időszakáról sem rendelkezünk több adattal, ám azt valószínűnek tartjuk, hogy – mint afféle „köztes évek” – nem tartoztak életének legfontosabb időszakai közé.

Elnyervén a Stipendium Bernardinumot, 1863 őszén Utrechtbe utazik tanulmányútra. Németországi útinaplójában (1863) arról ír, hogy vele együtt egy másik erdélyi fiú is elnyerte az ösztöndíjat⁴⁴, akinek csak a keresztnévét említi: „Laczi”⁴⁵. Bozzay Réka és Ladányi Sándor kutatásai alapján beazonosítható a szóban forgó személy: a gidófalvi születésű Nagy Lászlóról lehet szó,⁴⁶ aki Kovács Alberttel egyszerre iratkozott be az utrechti egyetemre 1863. szeptember 25-én. Egy néhány évtizeddel későbbi forrás viszont Bosznai Sándort nevezi meg Kovács Albert ösztöndíjas társának, akit a Dunamelléki Egyházkerület küldött ki.⁴⁷ A Bozzay Réka – Ladányi Sándor szerzőpáros Bosznai (Bosznay) tanulmányúttjáról is tud, ám az ő beiratkozásának dátumaként 1864. január 7-ét jelölik meg.⁴⁸ Mindezek fényében – bár további bizonyítékok a kutatás jelen állásában nincsenek rá – feltételezhető, hogy Kovács, Nagy és Bosznai az utrechti tanulmányút alatt közelebbi barátságot ápolhatott egymással. 1863-ban Kovács Albert 25 éves, de nem életkora a fontos, hanem az, hogy az addigi, viszonylag kis világából – a szülői ház, a vásárhelyi gimnázium és az enyedi-kolozsvári kollégium, illetve a köztanítói és diákfelügyelői feladatkör által meghatározott mikrokozmoszból – kilépve elindul a számára addig ismeretlen, nagy világba, mely úton a mérföldköveket a pesti egyházi elittel való megismerkedés, a fél kontinens átszelése vonattal, később pedig az utrechti és göttingeni egyetemek, a hollandiai, belgiumi,⁴⁹ német- és franciaországi, valamint angliai és svájci utazások jelentik. Az addigi kis világában megragadott tudás, ismeretek, világkép most kezd tágulni, az ember műszaki és filozófiai fejlődésének lehetősége szinte korlátlanak tűnik számára. Az utazás élményeit Kovács az ún. Németországi útinaplójában rögzíti. Mivel a napló elemzésével külön fogunk foglalkozni, most csupán annyit jegyzünk meg, hogy az formailag nem más, mint az édesapjának címzett levél. Arról nincs adat, hogy azt el is küldte volna otthon maradt szeretteinek, vagy – Mikes Kelemen leveleihez hasonlóan – csak az irodalmi műfaj kedvéért jegyezte le ebben a formában. Ugyanitt szükséges azt is pontosítani, hogy Kovács Albert nem volt igazi naplói író egyéniség, ellentétben például a kortárs Balogh Ferencsel, aki többkötetnyi naplóban, elképesztő részletességgel rögzítette nemcsak élményeit, hanem az azokhoz fűződő gondolatait, lelki vívódásait is.⁵⁰ Kovács útinaplójában beszámol budapesti tartózkodásáról, valamint arról

42 ZOVÁNYI: Egyháztörténeti lexikon, 337.

43 SZINNYEI: Magyar írók 6, 1188.

44 KOVÁCS: Németországi útinapló, 13.

45 I. m., 11.

46 BOZZAY–LADÁNYI: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 170 Nr. 2006.

47 MORVAY: Nekrológ, 137.

48 BOZZAY–LADÁNYI: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 170 Nr. 2008.

49 Az utazást megörökíti KOVÁCS: Belgiumi utam leírása.

50 A kéziratos naplók közül mostanáig csak egy jelent meg nyomtatásban, KOVÁCS: Balogh Ferenc edinburghi naplója.

is, hogy hogyan ismerkedett meg a kor jeles világi és egyházi személyiségeivel: a világiak közül Gyulai Pált, Arany Jánost és Emich Gusztávot említi név szerint, de hozzáteszi, hogy „másokkal” is találkozott (ezek kiléte a kutatás jelen fázisában ismeretlen).⁵¹ Főképpen azonban az egyház kiemelkedő egyéniségeivel való találkozását tartja értékesnek: Török Pál püspökkel és a teológiai tanár Ballagi Mórral,⁵² a magyar liberális teológia kiemelkedő alakjával.⁵³ Bár kimerítő részleteket nem közöl a naplóban a találkozással kapcsolatosan, azt viszont hangsúlyozza, hogy „a nagy tudós egyetemi tanárral”⁵⁴ bensőséges jó barátságot kötöttek. Bátran állíthatjuk tehát, hogy ez a néhány órás személyes találkozás is sokban befolyásolta az ifjú diák fogékony lelkületét és teológiai irányultságát, ám e befolyás mértékét és határait mostani ismereteink szerint nem határozhatjuk meg.

Sajnos Kovács Albert utrechti és göttingeni⁵⁵ tanulmányairól sem rendelkezünk jelenleg megfelelő adatokkal (a napló csak az utazás eseményeit rögzíti).⁵⁶ Az utrechti egyetemen lehetősége adódott a liberális teológia eszmerendszerének a megismerésére, többek között Cornelis Willem Opzoomer (1821–1892)⁵⁷ munkásságának köszönhetően.⁵⁸ Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy Utrechtben nemcsak a korszellemet követő liberális, hanem az ortodoxiához tartozó ún. utrechti iskolát képviselő professzorok is tanítottak: Johannes Jacobus van Oosterzee (1817–1882)⁵⁹ és Jakob Izaak Doedes (1817–1897),⁶⁰ akiknek az előadásai közvetve vagy közvetlenül szintén hatással lehettek Kovács Albertre.⁶¹ A teológiai tanulmányok mellett bölcsészeti és jogi előadásokat is hallgatott.⁶² Szabadidejében beutazta az országot, valamint egy-egy hónapot töltött Brüsszelben, Párizsban és Londonban.⁶³ A külföldön eltöltött két év alatt Utrechtben kívül egy fél évig a götting-

51 KOVÁCS: Németországi útinapló, 12.

52 I. m., 12–14.

53 Vö. KOVÁCS: Ballagi és a Skót Misszió.

54 KOVÁCS: Németországi útinapló, 14.

55 SZÖR: Magyarországi diákok németországi egyetemeken, egyetlen Kovács Albert nevű diákról tud, ám ő nem azonos a kutatás fókuszában álló személlyel. A kutatás jelen fázisában nem állapítható meg, hogy az információ hiánya abból adódik-e, hogy Kovács Albert nem volt beiratkozva az egyetemre, vagy pedig a kötet szerkesztése során tévedésből maradt ki a neve. A Budapesti Hírlapban a nekrológgal együtt megjelent életrajz szerint – mely az elhunyt önéletrajza nyomán készült – egy félévet töltött Göttingenben, ahol fiziológiai, kémiai és természetfilozófiai előadásokat hallgatott. Kovács Albert, in: *Budapesti Hírlap*, 1.

56 A kutatás egy későbbi fázisában remélhetőleg nyomon követhetővé válik az utrechti egyetem hatása a magyar liberális teológiára.

57 Cornelis Willem Opzoomer (1821–1892) holland jogász, filozófus, 1846–1890 között a filozófia professzora az utrechti egyetemen. Online elérhető: <https://www.dwc.knaw.nl/biografie/pmknaw/?pagetype=authorDetail&Id=PE00002167>, (utolsó megtekintés: 2020. november 25.)

58 KOVÁCS: A hollandi református egyház.

59 Johannes Jacobus van Oosterzee (1817–1882) a hollandiai ortodox szupranaturalizmus képviselője, 1863-tól a dogmatika, a bibliai és a gyakorlati teológia professzora az utrechti egyetemen. Online elérhető: <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L043-598-7>, (utolsó megtekintés: 2020. november 30.)

60 Jakob Izaak Doedes (1817–1897) a modern teológiai irányzat vehemens ellenfele, 1859-től az újtestamentumi exegézis, hermeneutika, természeti teológia és teológiai enciklopédia professzora az utrechti egyetemen. Online elérhető: <https://wbis.degruyter.com/biographic-document/L016-083-4>, (utolsó megtekintés: 2020. november 30.)

61 KOVÁCS: A hollandi református egyház, 696.

62 Kovács Albert, in: *Budapesti Hírlap*, 1.

63 Uo.

geni egyetemen fiziológiai, kémiai és természetfilozófiai előadásokat hallgatott.⁶⁴ Sajnálatos módon erről az időszokról sem rendelkezünk részletesebb adatokkal a kutatás jelen fázisában. Remélhető, hogy a későbbiekben itteni tanulmányainak a részleteire is fény derül.

Második utrechti évének kezdetén (november körül)⁶⁵ meghívást kap a mezőmadarasi⁶⁶ egyházközség lelkészi állására, a tanév végén pedig – egy tanulmányának köszönhetően⁶⁷ – a pesti Teológiai Akadémia professzori székére is.⁶⁸ A döntéshelyzetre és tanárságára így emlékezik vissza:

„A két állás közül a pesti tanárságot választottam, s két nap múlva elküldtem Madarasra a lemondásomat. Ez az első, a mit ma nem ismételnék. Azóta marosi esperes volnék, jó kedvem volna, s boldogul szidnám a németet. Eljöttem tehát Pestre. Hát itt mit csináltam? Mikor csöngettek, bementem leckére, s mikor ismét csöngettek, kijöttem s ezt cirka 12.000-szer cselekedtem. Nem jobb lett volna ez alatt Madarason 1200-at prédikálni? Pesten megkezdtem a tanítást mint ideiglenes professzor 1865 októberben, rendes tanárrá választottak 1867 májusban. Közben hazahívták alispánnak, de nem ment, hálából azok iránt, a kik pesti professzornak meghívták. Ez – ugymond – a második dolog, a mit azóta másképp csinált volna meg. Ma főispán volna vagy képviselő.”⁶⁹

Tanárságának éveit nem foglalhatjuk össze jobban, mint maga tette. Fontos azonban megemlíteni, hogy a gyakorlati teológiai tanszéken végzett tanári munkája mellett az intézet igazgatói tisztét is betöltötte négy cikluson keresztül.⁷⁰ Teológiai tudományos és egyházi közéleti munkáját külön tanulmányban fogjuk megismertetni, akárcsak politikai pályafutását, hiszen amit korábban csak óhajtásként írt le, hogy ti. képviselő legyen, az 1881-ben bekövetkezett: a Marosvásárhely vidéki kerület szavazóinak bizalma folytán bekerül a parlamentbe, ahol 1896-ig szolgálja a hazát.

Az elismerést inkább nélkülöző egyházi és viszonylag sikeresnek mondható politikai pályáját azonban nem lehet elválasztani magánéletétől, amely külső, fizikai vonalon is, de belső, lelki téren is keretként szolgált szerteágazó és sokrétű munkájához. Tanulmányom utolsó részében az erre vonatkozó adatokat kísérlem meg összegyűjteni és bemutatni.

4. Családi élete

Kovács Albert magánéletéről a források általában hallgatnak. Egyedül a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban Szóts Farkas tollából származó nekrológ vet egy keskeny

64 Uo.

65 Kovács Albert, in *Közpapok Lapja*, 2.

66 Mezőmadaras (ma Mădăraș, Maros megye, Románia) Mezőbánd szomszédságában, attól 7 km-re ÉK-re fekvő, községközpont rangú település.

67 Kovács: A hollandi református egyház; Kovács Albert in *Budapesti Hírlap*, 1.

68 Kovács Albert, in *Közpapok Lapja*, 2.

69 Kovács Albert, in *Budapesti Hírlap*, 1.

70 CsÁJ: Tanárok, 402.

fénysugarat Kovács magánéletére, amikor megemlíti, hogy háromszor nősült.⁷¹ Mivel azonban Szóts Farkas sem említi a házasságkötéseknek legalább a megközelítő időpontját és a házastársak nevét, további kutatások szükségesek ezen a téren.

Első házasságáról a kutatás jelen fázisában minimális adatok állnak rendelkezésre, a Pesti Napló egy 1871-es rövidhírben közli anyósának és kisgyermekének két nap leforgása alatt történt halálát: „Kovács Albert ref. theologiai tanárt s a prot. hittani irodalom egyik jeles bajnokát, közelebbről sulyos családi csapások érték. Három nap előtt anyósát temette el, s tegnap, hétfőn, egyetlen gyermekét tette sirba.”⁷² Ezt a tragikus eseményt hamarosan egy újabb követi: gyermeke és anyósa után felesége is meghal.⁷³ Érdekes módon e gyász esetekről a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap – melynek tulajdonosa és felelős szerkesztője Kovács mentora, Ballagi Mór, maga Kovács pedig munkatársa – semmilyen módon meg nem emlékezik. Kovács első feleségéről jelenleg nem rendelkezünk további adatokkal.⁷⁴

Az első és második házassága közötti időszakra esik Kovács egy hosszabb ideig tartó „kalandja”. A Ráday Levéltár C/48-as fondjának iratai között található keresztlevél⁷⁵, valamint egy 1894-ből származó közjegyzői okirat⁷⁶ tanúsága szerint Kovács Albertnek házasságon kívül is született két gyermeke: Ferenc és Béla. A gyermekek anyja Molnár Mária római katolikus vallású hajadon. Ferencről a kutatás jelen fázisában igen kevés adattal rendelkezünk. Születésének pontos időpontja ismeretlen (1874 körül született), szépreményű életpályájáról csupán a korai tragikus halála kapcsán megjelent újsághírekből értesülünk:

„Kovács Ferenc ötödéves orvosnövendék, Kovács Albert, a nemzeti párt volt alelnökének fia ma meghalt. Az élte kora tavaszán elhunyt ifju egyike volt a legtehetségesebb orvosnövendékeknek. Szorgalma jutalmául a közoktatásügyi minisztérium a Ferenc császár ösztöndíjjal tüntette ki. A fiatal orvosnövendék nagy célt tűzött maga elé. A tüdővésztes betegek akart könnyíteni. Addig kísérletezett a tüdővésztesek köpeteivel, míg a veszedelmes kór belopózott tüdejébe és a tehetséges ifjut megölte.”⁷⁷

Béla 1881. július 29-én született, és augusztus 18-án lett megkeresztelve a budapest-józsefvárosi római katolikus templomban. A keresztelés 1464-es szám alatt lett bejegyezve a plébánia keresztelési anyakönyvébe. Gyermekkoráról – a már megnevezett örökbefogadási szerződésen kívül – nem rendelkezünk adatokkal. Életének későbbi szakaszáról egy belügyminisztériumi okirat alapján⁷⁸ megtudjuk, hogy Nyitra megyében, Nagysándor településen lakott, 1905-ben Tornócson megnősült,

71 Szóts: Kovács Albert, 82.

72 Különfélék. (Kovács Albert), 2.

73 Helyi hírek. (Halálozások), 2.

74 Az erre vonatkozó további források beazonosítása és feldolgozása a jövőbeli kutatás feladata lesz.

75 *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond.

76 *BFL*, Közjegyzői okiratok: HU BFL – VII.173.a – 1894–2521.

77 Gyászrovat, in *Budapesti Hírlap* (1898. szeptember 3.), 6; Gyászrovat, in *Pesti Napló*, 8; Gyászrovat, in *Budapesti Hírlap* (1898. szeptember 6.), 7.

78 *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond. Kovács Béla kérelme anyakönyvi kiigazítás iránt. Okirat iktatószáma: 96.172/1918-XVI.fő.B.M.

majd ugyanabban az évben, illetve 1907-ben egy-egy gyermeke is született. Béla fia keresztlevelét Kovács Albert egy lezárt borítékban őrizte, melynek felirata:

„Ezt a kis csomagot Ó Felsege Ferenc József király életében még felbontani sem szabad. Azutánra a benne lévő iratoknak kinyomatási jogát egyedül és kizárólag a feleségemre ruházom. Itélje meg bölcsen mikor lesz a kinyomatásnak alkalmas ideje, esetleg kérdezze meg az én fiu testvéreim és az ő fiu testvérei véleményét is. Lezártam 1903. január 5-én Kovács Albert.”⁷⁹

Az a tény, hogy a levéltári forrásokon kívül más források alig említik ezt a két gyermeket, valamint hogy maga Kovács Albert a Béla fiáról szóló okiratokat egy lezárt borítékban őrizte, arról árulkodik, hogy nem volt büszke házasságon kívüli kapcsolatára, és legszűkebb családján kívül nem szívesen bízta másra e titkot. Ugyanakkor az örökbefogadás ténye, illetve Ferenc felfelé ívelő pályája arról árulkodik, hogy a „szerencsétlenség” ellenére szerette gyermekeit, és a körülményekhez képest igyekezett apai szerepét betölteni, őket mindenben segíteni.

Kovács Albert második felesége Sulucz Ida volt,⁸⁰ akit 1883. január végén jegyzett el,⁸¹ és április 8-án kötött vele házasságot Békésen.⁸² Együttlétük viharos időszakot jelentett Kovács Albert életében, amelyet az állandósult kölcsönös szóbeli inzultusok, veszekedések, sőt tettelegességek, verekedések is jellemeztek. A válóper iránti kérelmet 1886. május 21-én adta be Kovács Albert, és 1888. május 29-én hozatott benne ítélet, mely szerint „házassági kötelék kölcsönösen engesztelhetlen gyűlölet alapján feloldatik.”⁸³ A házasságból egy fiúgyermek (Albert) született, aki azonban még a válás kimondása előtt el is hunyt.⁸⁴

A harmadik házasság hozta meg Kovács Albert számára a rég várt boldogságot. Felesége Kőrösi Gizella, Kőrösi Henrik középiskolai tanár és tanfelügyelő testvére lett,⁸⁵ aki három leánygyermekkel – Ilona, Erzsike és Margit⁸⁶ – ajándékozta meg őt. Szóts Farkas szavai szerint „széplelkű nejének s három kis leányának társaságában egészen megifjodott.”⁸⁷

Nem örülhetett azonban sokáig szerető családjának: néhány év betegeskedés után, hatheti szenvedést követően 1904. február 4-én elhunyt.⁸⁸ Temetésére február 6-án került sor a Kerepesi úti temetőben.⁸⁹ Nekrológját Szóts Farkas írta meg tömő-

79 *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond.

80 Családjá és életrajzi adatai a kutatás jelen fázisában ismeretlenek.

81 Hymen, 3.

82 *BFL*, Polgári perek: HU BFL – VII.2.c – 1886 – V.0065, 1.

83 Uo.

84 I. m., 4.

85 Apróságok dr. Baksay Sándor életéből, 412. * lábjegyzet.

86 PÁLMAJ: Udvarhely vármegye nemes családjai, 143 csak két gyermekről, Ilonáról és Erzsikéről tud, Szóts: Kovács Albert, 82 viszont – név nélkül – három kiskorú leányt említ. A *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond iratai között pedig egy 1957-ből és két 1971-ből való irat dr. Székely Endréné dr. Kovács Margit néven nevezi Kovács Albert egyik leányát és autobiográfiai írásainak tulajdonosát.

87 Szóts: Kovács Albert, 83.

88 Halálkozás, in *Magyar Nemzet*, 4.

89 Kovács Albert 1838–1904, in *Vasárnapi Újság*, 109.

rebben a Vasárnapi Újságban⁹⁰ és részletesebben a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban,⁹¹ a Budapesti Hírlap pedig két írásban is emléket állított neki.⁹² Tanártársai adakozásra szólították fel volt tanítványait és tisztelőit, egyrészt hogy síremléket készítsenek neki, másrészt hogy vagyontalanul maradt özvegye és három kiskorú leánya anyagi helyzetén javítsanak.⁹³ A felhívás eredményeképp összegyűlt 3551 korona 72 fillér, melyből a „Homiletika” kiadását és a sírkő felállítását fedezték. A fekete svéd gránit síremléket Gerenday Antal és fia készítette, felavatása 1906. június 10-én délben történt meg.⁹⁴ Az özvegy rendelkezése szerint egy, az elhunyt nevét viselő alapítványt hoztak létre a budapesti református teológiai akadémián.⁹⁵

Kovács Albert családjának további sorsáról a kutatás jelen fázisában nagyon kevés adattal rendelkezünk. Özvegye 1943. augusztus 5-én Pestszentimréren kelt és Ravasz László püspöknek címzett levelében⁹⁶ örömét fejezi ki afölött, hogy néhai férje „megemlékezéseit”⁹⁷ a Ráday Könyvtárban helyezik el és őrzik meg. Ugyanez a levél Kovács Bélát is említi, mint akihez az özvegy tudta nélkül került az említett kézirat, és a későbbiekben letagadta, hogy nála lett volna, illetve mint aki most visszakéri azt a püspöktől. E néhány sor egyfelől azt sugallja, hogy Kovács Albert özvegye és leányai, illetve házasságon kívül született fia között – bár tudtak egymásról, és valamilyen szinten tartották is a kapcsolatot egymással – nem volt felhőtlen a viszony. Másfelől pedig azt is nagy valószínűséggel kijelenthetjük, hogy Kovács Béla – minden bizonnyal születésének körülményei miatt – szinte „megfosztva” érezte magát apjától – 22 éves, amikor apja meghal – és apja örökségétől (ez alatt elsősorban nem a pénzbeli értékeket értjük, hanem mindazt, ami a hagyatékában maradt, mindazt, ami rá emlékeztette volna), ezért folyamodott még idősödő korban is akár hazugsághoz is, hogy édesapjának legalább egy írása az ő birtokában maradjon.

Harmadik házasságából született gyermekei közül a kutatás jelen fázisában egyedül Margitról rendelkezünk némi információval: a Ráday Levéltár C/48-as fondjában található egy kéziratos jegyzet 1957-ből, amely dr. Székely Endréné dr. Kovács [sic!] Margit örököséről Dr. Kubik Istvánt nevezi meg.⁹⁸ Egy 1971. március 8-án kelt elismervény szerint pedig Dr. Székely Endre nyugalmazott református lelkész – felesége, született Kovács Margit dr. ugyanaznap keltezésű, saját kezű meghatalmazása alapján – meghatározatlan időre kikérte a levéltárból Kovács Albert két autobiográfiai írását, a „Emlékirataim”-at⁹⁹ és a „Hollandiai utazásom”-at.¹⁰⁰

90 Uo.

91 Szóts: Kovács Albert, 81–83.

92 Kovács Albert. 1838–1904, in *Budapesti Hírlap*, 1–2; Kovács Albert, in *Budapesti Hírlap*, 1–3.

93 Emléket Kovács Albertnek!, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 113–114; Emléket Kovács Albertnek!, in *Sárospataki Lapok*, 287–288.

94 Kovács Albert síremlékének felavatása, 392–393.

95 Uo.; HAMAR: Nyilvános elszámolás, 519.

96 *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond.

97 Nyilván Kovács: Visszaemlékezéseim-ről van szó.

98 A jegyzet írója ismeretlen. A megnevezett személy kilétéről és annak a Kovács Albert leányához fűződő kapcsolatáról a kutatás jelen fázisában nem rendelkezünk információval.

99 Kovács: Visszaemlékezéseim.

100 Kovács: Németszági útinapló, vagy uó: Belgiumi utam leírása.

Kovács Albert teológiai tanár és országgyűlési képviselő életének feltárása még pozitivistá narratíva keretében is – még inkább elemző mélyfúrásokkal – túlnő egy rövid tanulmány keretein. Ezért igyekeztem életének mindössze a fontosabb szegmenseit felvázolni: felmenőit, gyermekkorát, tanulmányait és családi életét. E szegmensekben is csak az adatok egy kis részét tudtam bemutatni; mint arra az illető helyeken rámutattam, valószínűleg sok feltáratlan adat rejtőzik még levéltárakban és más forrásokban. Mindezek összegyűjtése a további kutatások feladata. Időbeli és terjedelmi korlátok miatt nem volt lehetőségem Kovács Albert életének olyan apróbb, de érdekes részleteivel foglalkozni, mint a lakhelyei, egészségi állapota vagy éppen emlékezete. Mindazonáltal remélem, hogy e tanulmány is adalékkul szolgál a korhoz kapcsolódó további egyház- és teológiatörténeti kutatások számára.

Felhasznált irodalom

- (Gyászrovat.), in *Budapesti Hírlap* 18 (1898. szeptember 3.), 6.
- (Gyászrovat.), in *Budapesti Hírlap* 18 (1898. szeptember 6.), 7.
- *A Bethlen-Kollégium legújabb története*, Nagyenyed, Főiskolai Elöljáróság, 1896.
- ANTAL, J.: *Dr. Kovács Ödön élete és munkássága (1844–1895)* (Szemle Füzetek 17), Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, 1995.
- Apróságok dr. Baksay Sándor életéből. Baksay Sándor levele Kovács Albert budapesti theol. tanárhoz, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 58 (1915), 412–413.
- BENEDEK, D.: Elnöki megnyitó és emlékezés dr. Kovács Ödönre. A marosi ref. egyházmegye egyházi értekezletének Mezőbándon, 1907. jun. 12.-én tartott közgyűlésén felolvasta: Benedek Dénes egyh. elnök, in *Erdélyi Protestáns Lap* 10 (1907), 195–197.
- *BFL*, Közjegyzői okiratok: HU BFL – VII.173.a – 1894 – 2521
- *BFL*, Polgári perek: HU BFL – VII.2.c – 1886 – V.0065
- BODONHELYI, J.–LADÁNYI, S.: Gyakorlati Teológiai Tanszék, in Ladányi S. (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, KGRE Hittudományi Kar, 2005, 251–256.
- BOZZAY, R.–LADÁNYI, S.: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 15), Budapest, ELTE Levéltára, 2007.
- BÖSZÖRMÉNYI, E.: *Szeremlei Sámuel rejtett arca. Adalékok a lelkész és történetíró vonásainak megrajzolásához*, Hódmezővásárhely, Böszörményi Ede, 1974.
- BÖSZÖRMÉNYI, E.: *Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi református lelképásztor élete 1837–1924. Egy liberális tudós a XIX. században* (A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetek 17), Debrecen, A szerző kiadása, 1991.
- BUCSAY, M.: A Protestáns Egylet kora (1870–1896), in Ladányi S. (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, KGRE Hittudományi Kar, 2005, 50–92.

- CSÁJI, P.: A Református Theologiai Akadémia tanárai (1855–1955), in Ladányi S. (szerk.): *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855–2005*, Budapest, KGRE Hittudományi Kar, 2005, 401–406.
- CSEKEY, S.: Ballagi Mór, in *Református Egyház* 7 (1955), 174–182.
- ELEK, L.: *Székács József 1809–1876*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1994.
- Emléket Kovács Albertnek!, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 47 (1904), 113–114.
- Emléket Kovács Albertnek!, in *Sárospataki Lapok* 23 (1904), 287–288.
- Gyászrovat, in *Pesti Napló* 49 (1898. szeptember 3.), 8.
- GYÖRY, V.: Dr. Székács József ev. superintendens, in: LISZKAY, J.–SZEBERÉNYI, G.–GYÖRY, V. et al.: *Nagy papok életrajza* (Protestáns Theologiai Könyvtár 9), Budapest, Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1877.
- Halálozás, in *Magyar Nemzet* 23 (1904. február 6.), 4.
- HAMAR, I.: Nyilvános elszámolás a Kovács Albert síremlékére és árvái részére befolyt adományokról, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49 (1906), 518–519.
- Helyi hírek. (Halálozások), in *Pesti Napló* 22 (1871. május 20.), 2.
- Hymen, in *Budapesti Hírlap* 3 (1883. február 1.), 3.
- JAKÓ, Zs.–JUHÁSZ, I.: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1979.
- KAPITÁNY-HORVÁTH, Zs. (szerk.): *A nagyenyedi főnixmadár. Adalékok a Bethlen Gábor Kollégium történetéhez*, Nagyenyed, Bethlen Gábor Alapítvány, 2016.
- KERTÉSZ, B. szerk.: *Székács József püspök visszaemlékezései*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.
- KONCZ, J.: *A marosvásárhelyi ev. ref. Kollégium története*, Marosvásárhely, 1896.
- KONCZ, S.: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942.
- Kovács Albert 1838–1904, in *Budapesti Hírlap* 24 (1904. február 5.), 1–2.
- Kovács Albert 1838–1904, in *Vasárnapi Újság* 51 (1904. február 14.), 109.
- Kovács Albert síremlékének felavatása, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 49 (1906), 392–393.
- Kovács Albert, in *Közpapok Lapja* 2 (1890. november 15.), 1–4.
- Kovács Albert, in *Budapesti Hírlap* 24 (1904. február 5.), 1–3.
- KOVÁCS, A.: *Németországi útinapló*, Utrecht, 1863, publikálatlan kézirat: Ráday Könyvtár K.1.815.
- KOVÁCS, A.: *Belgiumi utam leírása*, Utrecht, 1864, publikálatlan kézirat: Ráday Könyvtár K.1.815.
- KOVÁCS, A.: A hollandi református egyház, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 8 (1865), 489–496.521–526.560–564.590–596.622–627.656–660.690–696.756–762.823–829.859–865.893–899.959–961.1052–1056.
- KOVÁCS, A.: Hogy állott elő az új hit?, in *Protestáns Tudományos Szemle* 2 (1870), 113–117.328–332.342–346.
- KOVÁCS, A.: *Visszaemlékezéseim*, Budapest, 1900, publikálatlan kézirat: Ráday Könyvtár K.1.814.
- KOVÁCS, Á.: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés?, in *Confessio* 31 (2007), 109–125.

- KOVÁCS, Á.: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*, Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, 2010.
- Kovács, Á. (szerk.): *Balogh Ferenc professzor edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*, Budapest, L'Harmattan, 2016.
- KÖRÖSI, H.: Kovács Albert emlékezete, in *Magyar Paedagogia* 14 (1905), 130–147.
- KRIZBAI, J.: „Ha az Isten velünk, kicsoda ellenünk?” *A Bethlen Gábor Kollégium rövid története*, [Nagyenyed, Bethlen Gábor Kollégium, 1997].
- KRIZBAI, J.: *Nagyenyed – Bethlen Gábor Kollégium* (Erdélyi műemlékek 28), Kolozsvár, Utilitas Könyvkiadó, 1997.
- Különfélék. (Kovács Albert), in *Pesti Napló* 22 (1871. március 7. esti kiadás), 2.
- MORVAY, F.: Nekrológ. Bosznai Sándor (1840–1908), in *Protestáns Egyház és Iskolai Lap* 51 (1908), 136–138.
- ÖTVÖS, L.: *Balogh Ferenc életműve*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- P. SZATHMÁRY, K.: *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, Szerző sajtója, 1868.
- PÁLMAY, J.: *Udvarhely vármegye nemes családjai*, Székelyudvarhely, Betegh Pál, 1900.
- PÁLMAY, J.: *Marostorda vármegye nemes családjai*, Marosvásárhely, Adi Árpád, 1904.
- PATAY, P.: *D. Dr. Székács József*, Budapest, M. O. B. Könyvnyomdája, 1914.
- POKOLY, J.: *Az erdélyi református egyház története 3. kötet*, Budapest, 1904.
- PRUZSINSZKY, P.: A múlttól a jelennek, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 61 (1918), 289–290.297–299.
- *Ráday Levéltár*, Kovács Albert iratai 1870–1900: C/48. fond.
- RÉVÉSZ, I.: *Révész Imre élete 1826–1881*, Debrecen, Debreczeni Református Egyház Presbyteriuma, 1926.
- *Székács-emlékkönyv. Székács József születésének százéves, a gyámintézetnek félszázados, a Theol. Akadémiának harmincéves emlékűnnépe alkalmából*, Budapest–Pozsony, Hornyánszky V., 1912.
- SZELI, I.: *Jožef Sekač i n'egovo delo. Székács József és műve*, Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1986.
- SZENTE, P.: *Kovács Albert élete és munkássága. Dolgozat a II. lelkészképesítő vizsgára*, [Budapest], 1950, publikálatlan kézirat: Ráday Könyvtár K 1.612.
- SZINNYEI, J.: Bolyai Farkas, in uő: *Magyar írók élete és munkái, 1. kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891, 1201–1204.
- SZINNYEI, J.: Kovács Albert, in uő: *Magyar írók élete és munkái 6. kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1899, 1187–1190.
- SZÖGI, L.: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 5), Budapest, ELTE Levéltára, 2001.
- SZÓTS, F.: Kovács Albert, in *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 47 (1904), 81–83.
- SZÓTS, F.: *Ballagi Mór*, Budapest, Hornyánszky Nyomda, 1911.
- TAVASZY, S.: *A theologiai irányok ártértelese. A dialektikai theologia, mint a theologiai irányok korrekciója* (Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből 7), Kolozsvár, Minerva Rt., 1931.

- TRÓCSÁNYI, Zs.: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831–1841)*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.
- VÁRÓ, F.: *Bethlen Gábor Kollégiuma*, Nagyenyed, 1903.
- VITA, Zs.: *A nagyenyedi Bethlen-Kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reformkorszak kezdetén*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1948.
- ZOVÁNYI, J.: Kovács Albert, in uő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 337–338.
- ZSILINSZKY, M.: *Dr. Székács József evang. püspök 1809–1876*, Budapest, Luther-társaság, 1909.